

KORDÉ ZOLTÁN

Székelyek, őrök és lövők

A székelység eredetét firtató elméletek közül hosszú múltra tekintenek vissza azok a koncepciók, amelyek valamilyen foglalkozásnévből származtatják e népesség elnevezését. A nézetcsoporton belül — főleg Hunfalvy Pál munkássága nyomán — fontos szerepet töltött be az a felfogás, amely szerint a 'határőr, őr' értelmű *székely* név az eredeti tevékenységre utaló szóból, kifejezésből vált etnonimmá. Az irányzathoz tartozó kutatók általában nem önálló népnek vagy törzsnek tekintették a székelységet, hanem a középkori magyar haderő határőri, illetve más katonai feladatokat ellátó alakulatának. E felfogásokat idők során különböző oldalról számos kritika érte¹, így az Árpád-kori hadszervezetet tárgyaló munkák is többnyire megkülönböztetik a forrásokban *speculator*, *custos* („őr”), *sagittarius* („lövő”) és *explorator* („kémlelő, leső”) elnevezéssel szereplő határvédő népelemeket a székelyektől (ez utóbbiakat a határvédelem részének, a hadsereg elővédjének tekintve).² A kérdés mégsem zárult le, ugyanis e teória változatlan, illetve némileg

¹ A székely-kérdés történetének korábbi szakaszára: Ember Ödön: A székelyek eredetének irodalma és annak hatása a nemzeti népi törekvésekre. Bölcsészdoktori értekezés. Debrecen 1940. 3—12. A Hunfalvy Pál fellépésétől az 1980-as évek közepéig tartó korszak fontosabb elméleteire: Kordé Zoltán: A székelykérdés története. Múzeumi Füzetek 4. Székelyudvarhely 1991. A legutóbbi években megjelent nézetekre: Bóna István: A székely-kérdés mai állása egy régész—történész szemszögéből. Korunk 1991. (továbbiakban: Bóna 1991.) 1529—1536., valamint Kordé Zoltán: A székely eredetkérdés az újabb kutatások tükrében. Aetas 1993/3. 21—39.

² A határvédő népelemekre további szakirodalommal és a forrásanyaggal: Kristó Gyula—Makk Ferenc—Szegfű László: Szempontok és adatok a korai magyar határvédelem kérdéséhez. Hadtörténelmi Közlemények 1973. (továbbiakban: Kristó—Makk—Szegfű 1973.) 639—660.; Borosy András: Határőrség és határőrök az Árpádok korában. Hadtörténelmi Közlemények 1977. (továbbiakban: Borosy 1977.) 543—557. Lsd. még a Korai magyar történelmi lexikon. Főszerk.: Kristó Gyula. Bp. 1994. vonatkozó szócikkeit.

módosult formában a legutóbbi időkig jelentkezik a székelység múltját vizsgáló tudományosságban.³

A probléma megoldásában a névtan egyelőre nem bír perdöntő jelentőséggel — a *székely* elnevezésnek a több évszázados erőfeszítések és a számtalan megfejtési kísérlet ellenére még nincs biztos lábakon álló, általánosan elfogadott etimológiája —, így a XII—XIV. századi elbeszélő forrásokhoz és oklevelekhez kell fordulnunk felvilágosításért. A kérdés, amelyre az eltérő jellegű, egymást kiegészítő kútfőktől választ remélhetünk, így hangzik: van-e kézzelfogható nyoma a hagyományanyagban, a jogrendszerben, társadalmi szerkezetben stb. a székelység speculatorei, sagitariusi eredetének, azonosnak tartották-e egymással e népelemeket a kortársak?

Mint ismert, a székelység eredetéről elsőként — jelenlegi tudásunk szerint — *Anonymus* nyilvánított véleményt, aki feltehetően a XIII. század elején alkotta művét.⁴ A Névtelen Jegyző úgy tudja, hogy a „Kórógy vize mellett” az Ósbő és Velek által vezetett magyar sereghez önként csatlakozó székelyek „előbb Attila király népe voltak”.⁵ A néhány évtizeddel később krónikát író *Kézai Simon* már a hun-történetébe illeszti a székelyekről szóló részt. Ő a hunok maradékainak véli e népcsoport tagjait, akik vereséget szenvedvén az Attila halála után kitört testvérháborúban, „a nyugat népeitől való félelmükben egészen Árpád idejéig Csigle meze-

³ Benkő Loránd főleg nyelvtörténeti jellegű vizsgálatok révén jutott arra a megállapításra, hogy „a székelyek eredetileg nem külön etnikai csoport, hanem a központi hatalom által szervezett határvédők katonai csoportja. Véleményem szerint tehát a *székely* népnév sem etnikumot, hanem foglalkozást jelölt eredetileg. [...] Meglehetősen bizonyossággal mondhatom, hogy a *székely* név eredetileg foglalkozásnév.” (Adalékok a székelyek korai történetéhez. Új Erdélyi Múzeum 1990/1—2. 121.) Bóna István főleg régészeti és nyelvtörténeti megfontolások alapján vélekedik úgy, hogy „a rokon nyelvújrást őrző csíki és kézdi székelyeknek az Őrségben a lövők felelnek meg, vagyis...a két elnevezés rokon, szinonim fogalom. Mindkettő íjász határőrt jelentett, a lövő inkább gyalogos íjász, a székely inkább lovas íjász. [...] A számunkra egyelőre megfejthetetlen eredetű, *foglalkozást* jelölő Székely...a Lövő, az Őr megfelelője...csak a határőr-szervezet 12. századi áttelepítésének lezáródása után válik egy népesség csoportnévévé.” (Bóna 1991. 1533., 1536.)

⁴ *Anonymus* korára vonatkozó nézetek: Csapodi Csaba: Az *Anonymus*-kérdés története. Gyorsuló idő. Bp. 1978.; Kristó Gyula: Szempontok *Anonymus* gestájának megítéléséhez. In: Tanulmányok az Árpád-korról. Nemzet és Emlékezet. Bp. 1983. 369—392.; Györffy György: *Anonymus*. Rejtély avagy történeti forrás? Válogatott tanulmányok. Bp. 1988. IV. Béla jegyzőjének tartja a Névtelen: Vékony Gábor: *Anonymus* kora és korhűsége. Életünk 1991. 58—73., 135—158., 263—275., 355—375.

⁵ Gabriel Silagi—László Veszprémy: Die „Gesta Hungarorum” des anonymen Notars. Ungarns Geschichtsschreiber 4. Sigmaringen 1991. (továbbiakban: Silagi—Veszprémy. *Anonymus*) 116. Magyar fordítás: Györffy György: A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai. Bp. 1975² 174.

jén maradtak, s magukat ott nem hunoknak, hanem székelyeknek hívták”.⁶ A Kézai után íródott krónikák ezt a változatot vették át, évszázadokra rögzítve így a köztudatban a székelyek hun származását.⁷

E tudósításokban nincs nyoma annak, hogy a XIII. századi krónikások határőr vagy lövő származásúaknak tartották volna a székelységet; önálló, a magyarokhoz csatlakozott népelemként ábrázolják „Csaba népét”. Ezt igazolja az is, hogy mind Anonymus, mind pedig Kézai a székelyektől teljesen függetlenül tesznek említést — több alkalommal is — *sagittarius*, illetve *speculator* elemekről. A Névtelen gestája 12. fejezetében például arról ír, hogy a magyarok Pannóniába való jövetelét elősegítendő „*dux Galicie duo milia sagittatorum [!]...anteire precepit*”;⁸ másutt pedig „*pater Ogmand, speculator Tuhutum*”-ről, „*quosdam speculatores viros*”-ről vagy „*de speculatoribus missis a ducibus*” olvashatunk.⁹ Hasonló eljárás tapasztalható Kézai Simonnál is, aki Attila határőreiről írva megint csak nem adja semmi jelét annak, hogy bármiféle kapcsolatot feltételezne közöttük és a székelyek között: „*requievit speculatoribus suis in mundi quatuor partes*”, „*speculatorum...prima societas*”.¹⁰

Bár a XIII. századi hazai krónikások szemmel láthatóan nem tartják határőri eredetűeknek a székelyeket, önmagában ez a tény még nem feltétlenül döntené el a problémát. Nagyon tanulságos viszont annak megvizsgálása, hogy illették-e a középkorban a határőröket *székely* elnevezéssel, lehetett-e ennek a szónak 'határőr, őr' jelentése. A kérdésre már Szent László II. törvénykönyvének 17. törvénycikke-lye megadja a választ: „*Custodes vero confiniorum, quo vulgo ewrii vocantur*”¹¹; vagyis ekkoriban a határvédelmi szolgálatot ellátó elemeket „őrök”-nek nevezték

⁶ Szentpétery, Emericus: *Scriptores rerum Hungaricarum. I—II.* Bp. 1937—1938. (továbbiakban: SRH.) I. 162. Magyar ford.: A magyar középkor irodalma. Bp. 1984. 132.

⁷ Kézai és a hun-történet viszonyára: Horváth János: A hun-történet és szerzője. Irodalomtörténeti Közlemények. (továbbiakban: ItK.) 1963. 446—476.; Kristó Gyula: Kézai Simon és a XIII. század végi köznemesi ideológia néhány vonása. ItK. 1972. 7.; Györffy György: Az Árpád-kori magyar krónikák. Századok 1993. 395—400.

⁸ Silagi—Veszprémy, Anonymus 88.

⁹ Silagi—Veszprémy, Anonymus 76., 88. Érdemes megjegyezni, hogy a határvédelemmel kapcsolatos passzusok sem hozhatók semmiféle összefüggésbe a székelyekkel: uo. 64—66., 74., 128—129.

¹⁰ SRH. I. 156. A XIV. századi krónikakompozíció e helyütt használja még az „*exploratoribus*” kifejezést is: uo. 252.

¹¹ Závodszyky Levente: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Bp. 1904. 1701.

magyarul. Nem volt ez másképp a későbbiekben sem: V. István 1272. évi, egy bizonyos Finta nevű, Sáros megyében fekvő földbirtok eladományozását tárgyaló oklevele szintén ezt a kifejezést használja: „*speculatorum nostrorum uulgariter Ewrdictorum*”,¹² csakúgy, mint egy 1392. évi diploma: „*Speculatores wlgariter Zala- eur vocati*”.¹³ Az „őr” szóval ellentétben — amely helynévi változatokban is előfordul, s természetesen nem kizárólag a határvédők jelölésére szolgált¹⁴ — a *székely* nevet egyetlen alkalommal sem használják a középkori oklevél és elbeszélő források a *custos*, *speculator* vagy esetleg az *explorator* szinonimájaként. Nincs semmi nyoma a két elnevezés bizonytalanságot tükröző, váltakozó használatának; az *őr* és a *székely* párhuzamos, jól elkülöníthető együttéléséről lehet csak beszélni.¹⁵

¹² Hazai Okmánytár. I—VIII. Győr—Bp. 1865—1891. (továbbiakban: HO.) V. 46—47.

¹³ Pesti Frigyes: Oklevelek Temesvármegye és Temesvárváros történetéhez. Sajtó alá rendezte: Ortway Tivadar. I. Pozsony 1896. 213. Lsd. még a bizonyára szintén határőr elemekre vonatkozó Gömör-őr („*Gumureur*”) elnevezést is: Fekete Nagy Antal: A Szepesség területi és társadalmi kialakulása. Bp. 1934. 18.; Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza (továbbiakban: Tört. földr.) III. Bp. 1987. 466.; Kristó Gyula: A vármegyék kialakulása Magyarországon. Bp. 1988. (továbbiakban: Kristó 1988.) 390.

¹⁴ Kristó—Makk—Szegefi 1973. 650—654.

¹⁵ A *székely* név 1131 körül keletkezett diplomában bukkan fel először személynévi változatban, „*Scichul*” formában (A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története. I—XII/B. Szerk.: Erdélyi László—Sörös Pongrác Bp. 1902—1916. VIII. 272. Ugyanez a név a bakonybéli apátság birtokait összeíró oklevél későbbi hamisítványának tartott részében „*Scicul*” alakban szerepel. Georgius Györffy: *Diplomata Hungariae antiquissima*. I. 1000—1131. Bp. 1992. 255.). Népnévként már az 1116. évi Olsava menti, illetve az 1146. évi Fische menti ütközetekre vonatkozóan is előfordul a XIV. századi krónikakompozícióban. SRH. I. 436., 456. Hogy a székelységben nem lehet a keletre telepített határőrökből viszonylag későn kialakult népséget látni, azt egyebek mellett az is bizonyítja, hogy a *székely* név nép-, személy- és helynévi változatai rendre előfordulnak olyan területeken is, ahol a források „őröket” emlegetnek. A XIV. századi krónikakompozíció fentebb említett passzusain kívül székelyeket említ a nyugati határ közelében Tamás esztergomi érsek 1314. évi oklevele is: „*quandam possessionem in metis Hungariae et Austriae existentem, Barandanbe vocatam, quam olim Siculi inhabitabant et colebant*” (Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg III. Wien—Köln—Graz 1979. 79.) Északnyugaton Boleráz határjárásával kapcsolatban: „*ad magnam silvam versus Siculos*”, „*tercia meta pertinet ad Siculos*” (1256). Richard Marsina: *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae*. I. Bratislavae 1987. 393. Személynévként Zalában és Nyitrában: HO. V. 50. (1274). *Monumenta ecclesiae Strioniensis*. Red. Knauz, Fridericus Strigonii 1874. II. 617—618. Helynévi előfordulások: Györffy György: A székelyek eredete és településük története. Erdély és népei. Bp. 1941. Székely telepek Magyarországon c. térképmelléklet 40—41. o. között; Kristó Gyula—Makk Ferenc—Szegefi László: Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez. I. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Historica*. (továbbiakban: AUSz AH.) Tom. XLIV. Szeged 1973. 16—17.

Nem támogatják a székelyek határőri eredetével kapcsolatos elméleteket a két-féle népelem jogállásáról, öröklési rendjéről, adózásáról felvilágosítást nyújtó oklevelek sem. Az őrök meglehetősen alacsony, a várnépek kötött szabadságához hasonlítható jogállását¹⁶ több diploma is tükrözi. Egy 1257. évi oklevél beszámol három királyi serviens ügyéről, akik a tatárjárás zivataros idején számuk csekély volta és a szívüket eltöltő félelem miatt földjeikkel együtt csatlakoztak a Zala megyei karkai örökhöz. Miután azonban az ország állapota nyugalmasabbra fordult, „*cum terris eorum ab ipsorum speculatorum consorcio separare voluissent, cauentes, ne libertati ipsorum aliquid impingatur propter tanti temporis prolixitatem, et consequenter ipsorum heredibus in futurum*”. Chak királyi tárnokmester meggyőződésén az uralkodó okleveléből „*de ipsorum statu libero*”, elvégeztette birtokaik határjárását.¹⁷ István ifjabb király 1269-ben kiadott diplomájában arról tudósít, hogy Gosztonyi Miklóst és fiait hadi érdemeikre való tekintettel „*eximendo de numero populorum nostrorum spiculatorum licet primitus iobbagiones castriferei fuerint, et sic per calumniam in numerum inciderunt spiculatorum... in numerum seruientium nobilium nostrorum duximus transferendos... ita vt inter ceteros seruientes nobiles nostros computentur*”.¹⁸ 1275-ben IV. László Buza fia Márton zalai őrt — érdemeire való tekintettel¹⁹ — rokonaival együtt „*de consortio et*

¹⁶ Borosy 1977. 550—554.; Bolla Ilona: A jogilag egységes jobbágyosztály kialakulása Magyarországon. Értekezések a történeti tudományok köréből 100. Bp. 1983. 42—43.

¹⁷ Wenzel Gusztáv: Árpád-házi új okmánytár. I—XII. Pest—Bp. 1860—1874 (továbbiakban: ÁÚO.) VII. 465.

¹⁸ Fejér, Georgivs: Codex Diplomaticvs Hvgariae ecclesiasticvs ac civilis. I—XI. Budae 1829—1844. (továbbiakban: FCD.) IV/3. 526. Borosy András véleménye szerint „a két Gosztonyi fiú nem mint határvédő, nem mint lovasjász szerepel, hanem egy királyi udvari méltóság magánhadserégében, támadó hadjáratban harcoló, teljes értékű — hihetleg lovagi fegyverzetű — harcos” (Borosy 1977. 551.). Véleményünk szerint nem arról van szó, hogy a gosztonyi őrök egy udvari méltóság magánhadserégébe tartoztak volna, hiszen István, 1266. évi bulgáriai hadjáratára utalva, azt írja róluk, hogy „*sub vexillo nostro... et quidem et specialius sub vexillo Aegidii, magistri Tauernicorum nostrorum*” (uo. 525.) küzdöttek. Magát a hadjáratot István vezette, az öt ütközet közül kettőben személyesen is részt vett, a másik hármat főemberei — köztük tárnokmestere, Egyed — irányították. Az oklevél egyébként a Gosztonyiak hovatartozására vonatkozóan világosan azt írja, hogy „*de numero populorum nostrorum spiculatorum*” (uo. 526.) emeli őket az ifjabb király a serviensek közé. István hadjáratára: Pauler Gyula: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. II. Bp. 1899. 264—265.; Kristó Gyula: Az Árpád-kor háborúi. Bp. 1986. 138.

¹⁹ A diploma szerint Márton érdekes szolgálattal vívta ki a király elismerését: „*Stephano patri nostro... tam in officio notarie [!] quam in legationibus et aliis agendis suis fideliter servivisset*” (Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I—II/4. Szerk.: Szentpétery Imre—Borsa Iván. Bp. 1923—1987 [továbbiakban: RA.] II/2-3. 136. 2635. sz.).

collegio ipsorum speculatorum cum quinque aratris terrarum, que...manendo in consortio predictorum speculatorum pacifice possederunt, pure et sincere eximetes [!] in cetum et numerum servientum nostrorum regalium de benignitate regia duximus transferendos, volentes, ut de cetero inter nobiles regni nostri computentur sub vexillo regio militantes".²⁰ Számos alkalommal arról értesülünk, hogy az uralkodó eladományozza az örök földjeit (ezeket az esetek egy részében már elhagyták régi tulajdonosaik).²¹ Adózási kötelezettségeikbe és öröklési jogukba enged betekintést V. István 1270. évi, a vasi vár fennhatósága alá tartozó magyarórsdi speculatorok számára kiállított oklevele. Eszerint őrnagyuknak évente minden tíz mansio után egy juhot, négy tyúkot, egy libát, húsz kenyeret stb. kötelesek beszolgáltatni. A tizedszedőket kísérő jóhírű, birtokos várjobbágyért mansionként két dénárt tartoznak fizetni az ispánnak; a király által szedett rendkívüli adónak („*collectam regalem*”) csak a felét kellett megfizetni; ezt portánként, nem pedig füstönként rótták ki.²² Az öröklés rendjét az alábbiak szerint szabályozza az okirat: a fivérekkal rendelkező, de örökös nélkül elhunyt ör ingóságából — szolgálai és szolganői kivételével — csak egy dolog megtartására jogosult az őrnagy; ha az elhunytnek nincsenek fivérei, de vannak leányai és felesége, akkor ők a javainak a felét öröklik, míg a másik rész az őrnagyra száll; abban az esetben viszont, ha leányai sincsenek, akkor örökségének egy harmadát felesége kapja, két harmadát pedig az őrnagy.²³

²⁰ Uo. 136.

²¹ 1246: Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae ac Slavoniae. Red. M. Kostrenčić—T. Smičiklas. I—XV. Zagrabiae 1904—1934. (továbbiakban: Smičiklas) IV. 288—289.; 1246: Johann Nepomuk Weis: Urkunden des Cistercienser-Stiftes Heiligenkreuz im Wiener Walde I. Fontes Rerum Austriacarum. Diplomataria et acta XI. 1. Wien 1856. 173.; 1272: HO. V. 46—47.; 1282: RA. II/2—3. 290. 3146. sz.; IV. László hiányos keltezésű oklevele: RA./2—3. 419. 3580. sz.; ÁÚO. X. 32—33.

²² „*ipsi annuatim de singulis decem mansionibus dent maiori speculatorum...unam ovem, quatuor gallinas, unum anserem, viginti panes, unum cubulum cervisie et quinque cubulos annone, cubulus vero debet esse trium palmarum*”; „*item statuimus ut cum decimatoribus vel monetariis iobagio castri bone fame possessionem habens mittatur et, in precessione decimarum recipiat de qualibet mansione duos denarios comiti persolvendos*”; „*item ordinavimus ut ad collectam regalem si fieri contingat, dicentur ad portas et non ad fumos, et dimidiam collectam persolvant*” (HO. VIII. 127., 128., 129.).

²³ „*item statuimus firmiter observandum, ut bona sine herede decedencium nec comes nec maior speculatorum si fratres habeant, possint usurpare accipere seu retinere, sed omnia devolvantur in ius fratrum decedencium, preter unam rem, quam exceptis servis et ancillis de rebus mobilibus maior speculatorum recipiet; si vero fratres vel fratrem non haberent, si filias habuerint et uxores, medietas bonorum defuncti debet cedere in ius maiorum speculatorum, reliqua vero medietas in ius filie vel filiarum si habeant et uxoris,*

A speculatorok XI. századtól dokumentálható alacsony jogállása a későbbiek során sem változott alapvetően. Azon szerencsés emberek kivételével, akiknek a XIII—XIV. századi uralkodóknak köszönhetően sikerült a serviensek, illetve a köznemesség soraiba emelkedni, a többség útja a földesúri függőséghez vezetett.²⁴ A székelyek esetében ezzel szemben azt tapasztaljuk, hogy jogaikat és kiváltságait sikerül megerősíteni, sőt bizonyos szempontból még tovább is fejleszteni ebben az időszakban. Úgy tűnik, hogy a XIII—XIV. században a székelyek jogállása — ellentétben a határőrökével — nem bizonytalan jövőjű, hanyatló státust jelentett birtokosaiknak, hanem sokak számára kívánatos, elérni vágyott célként jelent meg. V. István — pontosan nem ismert időpontban — megengedi Hylyas fia Lőrincnek és Lőrinc fia Leustachusnak, hogy a telegdi székelyek szomszédságában fekvő Scederyes és Scenkerest nevű birtokaikat ezek törvényei szerint bírják, a székelyeknek pedig megparancsolja, hogy az említettek közösségükbe befogadják és minden bajtól megóvják.²⁵ Károly Róbert 1323. és 1326. évi okleveleiből kiderül, hogy Székely Domokos kérésére — aki Egyed fia Iván tárnokmester serviense volt és szerzett birtokkal rendelkezett Sényőn — az uralkodó az esztergomi és az egri káptalanok révén kétséget kizáróan meggyőződött arról, hogy nevezett „*est verus Syculus de generatione Syculorum de Saswar et...quod idem Dominicus hereditariam haberet possessionem in Magna Luew de Themusy Zekul*”. Minderre tekintettel Károly Róbert engedélyezi Domokosnak, hogy saswari székelyként visszatérjen öröklött birtokaira, sőt avval a különleges joggal is felruhazza, hogy ő és utódai bárhol megtelepedhetnek a királyság területén, s senki se kényszerítse őket arra, hogy akaratuk ellenére a székelyek közös helyére menjenek.²⁶

si vero filiam vel filias decedentem habere non contingeret, tunc tertia pars bonorum uxoris erit, due vero partes in ius maiorum speculatorum devolventur” (uo. 129.).

²⁴ Kristó—Makk—Szegfű 1973. 651.

²⁵ „*praecipimus vobis universitatibus Siculorum de Telegd firmiter per praesentes, quatenus praescriptum Laurencium et filium eiusdem ac suos heredes heredumque successores in vestram universitatem favorabiliter recipere velitis, et eosdem ab omnibus malefacientibus defendere seu protegere non tardetis*” (Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen von Fr. Zimmermann—C. Werner—G. Müller—G. Gündisch. I—V. Hermannstadt—Köln—Wien 1892—1975. [továbbiakban: ZW.] I. 108.)

²⁶ Az oklevelek kiadása: Jakubovich Emil: Ugocsa-szabolcsi székelyek a XIV. században. Magyar Nyelv 1931. 206—209. I. h.: 207. Saswart Nyitra és Pozsony határszélén levő székely ispánságnak tartja: Györfly György: A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig. In: Tanulmányok a magyar állam eredetéről. Bp. 1959. (továbbiakban: Györfly 1959.) 75. E felfogás bírálata, Saswar ugocsai lokalizálása: Kristó 1988. 365—369., 492—495.

Nemcsak a jogállás terén mutakozik azonban különbség a speculatorok és a székelyek között, hanem az adózás és az öröklés vonatkozásában is. Az örök által teljesített, fentebb már idézett járandóságoknak a székelyeknél nem találjuk nyomát; rendszeres fizetéssel sem a királynak, sem pedig főbb tisztviselőiknek nem tartoztak. Az uralkodó részére meghatározott alkalmakkor kellett teljesíteniük az úgynevezett *ökörsütést* (ennek legkorábbi emléke az esztergomi érsekség kiváltságainak IV. Béla általi megerősítésében maradt fenn²⁷), tisztségviselőik is csak alkalmanként kaptak tőlük ajándékot, mint például a székely ispán hivatalba lépésekor székenként egy—egy lovat.²⁸ Ugyancsak nem látjuk nyomát a speculatorok között a székely öröklési jog egyik fontos elemének, a *fiúleányságnak* sem. Míg a fiú utód vagy fivér nélkül elhunyt ör esetében leányai és felesége csak vagyonának a felét örökölték, a másik fele pedig az őrnagyra szállt, addig a székelyeknél a fivér nélküli leányt apja halála után jogi értelemben fiúnak tekintették, s így vált az örökség tulajdonosává.²⁹ Ami a birtokjogot illeti, az örök vonatkozásában a király adományozási joga, úgy tűnik, különösebb akadály nélkül érvényesült. A székelység esetében ez megint csak nem így volt. Itt még a magtalanul, illetve örökös nélkül elhunyt birtoka sem szállott a királyra, hanem rokonai vagy szomszédai kezére került.³⁰ Ha az uralkodó mégis megpróbálkozott az örökös nélkül maradt birtok idegen kézre adásával (amire csak egyetlen példánk van), akkor a székelyek heves ellenállásába ütközött, mint kiderül az Károly Róbert 1324. évi, a gyulafehérvári káptalannak küldött okleveléből. Eszerint a csíki székelyek ellentmondtak a király beiktatási parancsának, melynek révén Apor fia Sándort és István fia Egyedet akarta Lokkazu birtokába juttatni, s a káptalan idézésére sem voltak hajlandóak az uralkodó előtt megjelenni.³¹

²⁷ 1256: „*similiter in decimis percipiendis regalium proventuum ex parte Siculorum et Olacorum, in pecudibus, pecoribus et animalibus quibuslibet*” (ZW. I. 80.).

²⁸ Szádeczky-Kardoss Lajos: A székely nemzet története és alkotmánya. Bp. 1927. 36—52., 73—84.; Connert János: A székelyek intézményei a legrégebb időktől az 1562-iki átalakulásig. Kolozsvár 1901. (továbbiakban: Connert 1901.) passim.

²⁹ Szabó Károly: A székelyek régi törvényei és szokásai. In: A régi székelység. Székely történelmi és jogi tanulmányok. Kolozsvár 1890. (továbbiakban: Szabó 1890.) 193—196.; Connert 1901. 103.

³⁰ Szabó 1890. 180—187.; Connert 1901. 98—103.

³¹ „*cum possessiones Lokkazu uocatas petitas nomine possessionum hominum sine herede decedencium Sandur filio Opor, fideli nostro...per Stephanum filium Paulus hominem nostrum sub testimonio hominis uestri iam bis eidem Sandur, et Egidio filio Stephani fratris eiusdem statui mandantes, at Sijculi de Chijk, et nominatim ex eisdem Ladislaus maior exercitus...in ipsa possessionum statuacione asserendo eadem fore*

Tekintve, hogy a székelyek feltételezett speculatori származásának az elbeszélő forrásokban nincs semmiféle nyoma, sőt a kútfők félreérthetetlenül megkülönböztetik egymástól e népelemeket; tekintve továbbá, hogy elnevezésük, jogi helyzetük, adózási és öröklési szokásaik jelentős mértékben eltérnek egymástól, a székelyeket nem tarthatjuk határőrökből megszervezett és keletre telepített népességnek.

Továbbra is kérdéses azonban, hogy igazolják-e a kútfők esetleges sagittariusi származásukat. Szemügyre véve az elbeszélő források azon részleteit, amelyek segíthetnek a probléma megoldásában, a fentebb már érintett passzusok mellett fontos szerep jut az 1116. évi Olsava menti és az 1146. évi Fischa menti csatákkal kapcsolatos elbeszéléseknek.³² A XIV. századi krónikakompozíció az első ütközet (amely II. István és a cseh herceg, Vladisláv között zajlott) leírása során arról tudósít, hogy egy kétszínű főember az alábbiakat tanácsolta a magyar uralkodónak: „Küldjön a király íjászokat (*sagittarios*) a herceg tábora köré, hogy azok ne nyargalhassanak sebtiben az ő táborához.» (...) Amikor látták a csehek, hogy íjászok jönnek...rátámadtak...az íjászokra. A hitvány biszenusok és székelyek egészen a király táboráig futottak, anélkül, hogy sebet kaptak volna”.³³ Az 1146. évi csatát az ifjú II. Géza által vezetett magyar had Jasomirgott Henrik bajor herceg serege ellen vívta. Az összecsapásról részletes tudósítás maradt fenn a kortárs Freisingi Ottó „*Gesta Friderici I imperatoris*” c. művében. A német püspök ebben egyebek mellett arról ír, hogy a magyar uralkodó az ütközet előtt hadrendbe állította csapatait „*positis in capite duabus alis, in quibus sagittarii, quatinus vim hostium eminus repellerent, erant*”. A német sereg azonban, támadásba lendülve „*nimia...sagittariorum impetum, qui in duabus precedentibus alis positi erant, pervenit ac illas cum duobus comitibus, qui eisdem preerant, ferme funditus delevit*”.³⁴ A magyar krónikából világosan kiderül, hogy kik is alkották az íjász-elővédet: „A gaz biszenusok és a hitvány székelyek valamennyien egyszerre futamodtak meg,

terras eorum, contradictores extitissent, licet obhoc contra eosdem Sandur filium Opor et Egidium ad nostram citati presenciam ad prosequendam huiusmodi citacionis causam non venerint nec aliquem miserint” (Székely Oklevéltár. I—VIII. Szerk.: Szabó Károly—Szádeczky Lajos—Barabás Samu. Kolozsvárt—Bp. 1872—1934. [továbbiakban > SzO.] I. 42—43.).

³² E leírások elemzése a székelység szempontjából: Kordé Zoltán: A székelyek a XII. századi elbeszélő forrásokban. AUSz AH. Tom. XCII. Szeged 1991. 17-24.

³³ SRH. I. 435-436. Magyar ford.: Képes Krónika. Ford.: Bellus Ibolya. Bp. 1986. (továbbiakban: Képes Krónika.) 192.

³⁴ A. F. Gombos: *Catalogus fontium historiae Hungaricae*. III. Bp. 1938. 1768.

mint a juhok a farkasok elől, pedig szokás szerint a magyar csapatok előtt jártak”.³⁵

E krónikás leírásokból egyértelműen kiderül, hogy a székelyek elővédi, íjászi feladatokat láttak el a magyar hadseregben (a besenyőkkel együtt), s a források több alkalommal is sagittariusként emlegetik őket. Ebből azonban nem lehet arra következtetni, hogy íjász eredetűek volnának, s hogy a *székely* név az „íjász, lövő” valamiféle szinonímája lenne, hiszen mind a magyar, mind pedig a külföldi forrás a székelyekre és a besenyőkre is egyformán alkalmazza a sagittarius minősítést. Nem arról van tehát szó, hogy a krónikások bizonytalanságuk jeleként váltakozva használták volna a *sagittarius* és *székely* elnevezést, hanem egyszerűen csak arról, hogy a székelyek és a besenyők (valamint rajtuk kívül nyilván „magyar” népelemek is) *egyaránt* ellátták ezt a feladatot. Nem a foglalkozásnév etnonimmá való alakulásának vagyunk tehát a tanúi, hanem a foglalkozásnév és a népnevek változó használatának.³⁶

A Pécs környéki vátyi ispánságot a szakirodalom egy vonulata etnikai alapokon szerveződött *székely* ispánságnak tartotta.³⁷ Bár az utóbbi időben e felfogást kritika érte,³⁸ az tény, hogy a XIII. században az oklevelek vegyesen emlegetnek székelyeket és lövőket Váttal kapcsolatban. Kérdés azonban, hogy adhat-e ez alapot ahhoz, hogy teljesen azonosnak vegyük e két népelemet, illetve, hogy sagittariusi eredetet tulajdonítsunk az itteni székelyeknek. IV. Béla ismeretlen időpontban kiállított oklevele említi a vátyi székelyeket („*siculi de Wagh*”), akiket ispánjuk korábban elnyomott, ezért a király avval a joggal ruházta fel őket, hogy „*sub certo numero hominum, videlicet centum armatorum, nobis et regno nostro in omni expeditione nostra seruire teneantur, super gracia seu misericordia nostrum privilegium concedendo*”. Mivel a kedvezményezettek kötelezettségeiket még túl is teljesítették, ezért a király jelen privilégiumával feljogosítja őket arra, „*quod non sub certo numero, sed eo modo, sicut seruientes regales, per se et personaliter*

³⁵ SRH. I. 456. Magyar ford.: Képes Krónika 206.

³⁶ Érdemes megemlíteni, hogy III. Ince 1212. évi oklevele külön említi a királyi íjászokat és a besenyőket, az előbbieket nyilván foglalkozásuk, az utóbbiakat pedig etnikumuk alapján megjelölve: „*cogens insuper regis sagittarios et Bissenos ad decimas integre persoluendas*” (FCD. III/1. 136.)

³⁷ Györffy 1959. 71.; Uő.: Tört. földr. I. Bp. 1987.² 403–405.; Székely György: Településtörténet és nyelvtörténet. A XII. századi magyar nyelvhatár kérdéséhez. In: Mályusz Elemér Emlékkönyv. Bp. 1984. 312.

³⁸ Kristó 1988. 291–293.

armati nobiscum exercituare teneantur".³⁹ A későbbiekben arról kapunk hírt, hogy az uralkodók a nemes serviensek közé emelik a vátyi lövők egyes csoportjait. 1272-ben V. István „*attendentes fidelitates et seruicia Demetrii, Abraam, Mathey, Deme, Galli, et Mikus, sagittariorum nostrorum de Wágh...de sagittariis penitus eximendo, in numerum Seruientium regalium, et cetum Nobilium Regni nostri, ex liberalitate regia duximus transferendos*".⁴⁰ IV. László 1279. évi oklevelében arról számol be, hogy „*Iohannes filius Deme, Abram, filius Tywanus, Paulus, filius Zegey...qui de condicione sagittariorum de Wagh originem duxerant*” arra kérték az uralkodót „*vt nos eosdem...cum terra eorum Zegued vocata...a terris aliorum sagittariorum certis vndique metis separata, a nexu sagittarie condicionis eximere, eripere, et liberare, ac in numerum et dignitatem regni nostri Nobilium, qui vulgariter Seruientes vocantur, transferre de benignitate dignemur*”, amit a király, atyjára hivatkozva, teljesít is.⁴¹ A pécsi káptalan 1283. évi, IV. László 1277-ben kelt diplomáját átiró oklevelében szerepelnek egy birtokjogi ügy kapcsán „*comes Johannes filius Thome de Sybolch, item Andreas filius Denk, Petrus clericus filius Bakya et alter Petrus faber filius Pynk, sagittarij de Wagh*”.⁴²

E forráshelyek alapján nagyon valószínűnek látszik, hogy a székelyek a vátyi lövők közé tartoztak. Nem tehetünk viszont egyenlőséget a két népesség közé és nem mondhatjuk, hogy minden sagittarius egyúttal székely is volt. A lövők egyes csoportjait ugyanis különböző időpontokban nemesítették az uralkodók, míg IV. Béla oklevele általánosságban említi a vátyi székelyeket, akiket név szerint nem sorol fel, valószínűleg azért, mert az adott kiváltság mindannyiójukra vonatkozott. Feltűnő, hogy a lövők nemesítése során sem V. István, sem Kun László nem hivatkoznak IV. Béla privilégiumaira (pedig kétszer is kiváltságban részesítette a vátyi székelyeket), miközben László 1279. évi diplomájában utal az atyja által a sagittariusoknak adott kedvezményre. Figyelemre méltó még az is, hogy a lövők nemesítése során mindegyik oklevél részletesen, félreérthetetlenül leszögezi, hogy az

³⁹ SzO. I. 15.

⁴⁰ FCD. V/1. 184.

⁴¹ FCD. V/2. 490—493.

⁴² Koszta László: A pécsi székeskáptalan Árpád-kori hiteleshelyi tevékenységének kiadatlan oklevelei. In: Baranyai Helytörténetírás. Pécs 1989. 18.

illetők a serviensek, a nemesek soraiba kerülnek.⁴³ IV. Béla viszont a székelyeknek adott kiváltság kapcsán csak annyit mond, hogy ettől fogva „*eo modo, sicut seruientes regales, per se et personaliter armati nobiscum exercituare teneantur*”. Nem lettek tehát nemes serviensek, hanem az állapotuk vált ez utóbbiakéhoz hasonlóvá. Jogállásuk ezt követően olyan lehetett, mint néhány évtized elmúltával a már említett sényői Székely Domokosé. Mindezek alapján úgy látjuk, hogy a székelyek a vátyi lövőknek egy önálló, jogilag is elkülönülő csoportját alkották.

Ha a sagittariusok helyzetét és birtokjogát az egész országra kiterjesztve vizsgáljuk a fennmaradt oklevelek segítségével, akkor az örök esetében tapasztalt eredményre jutunk: társadalmi státusuk a várnépekével volt rokon,⁴⁴ földjeik az uralkodó adományozási joga alá tartoztak;⁴⁵ ha hűtlenség bűnébe estek, földjeiktől és jogaiktól megfosztotta őket az uralkodó;⁴⁶ ha felemelkedtek, egyes csoportjaik nemesekké váltak (mint például a vátyiak), mások esetleg hospes jogokhoz jutva a polgárság körébe tagozódtak⁴⁷. Nevük, korabeli megítélésük, társadalmi helyzetük és jogállásuk változásának irányai legalább annyira megkülönböztetik őket a székelyektől, mint a öröket. Vizsgálódásaink alapján tehát úgy látjuk, hogy a székelyek és a határőrök, lövők közötti látszólagos hasonlóság valójában sokrétű, komoly — fentebb már részletezett — különbségeket takar; a névtani bizonytalanság, valamint a krónikás és oklevelés anyagból feltáruló eltérések nem teszik lehetővé a speculátori, illetve sagittariusi származtatást. Úgy tűnik, hogy a székely eredetkérdésre más irányban kell a választ keresni.

⁴³ 1272: „*in numerum Seruiencium regalium, et cetum Nobilium Regni nostri duximus transferendos*”; „*eadem nobilitate perpetuo perfruantur, qua alii nobiles regni nostri gratulantur*” (FCD. V/1. 184.); 1279: „*in numerum et dignitatem regni nostri Nobilium, qui vulgariter Seruientes vocantur, trans[ferre]...dignaremur*”; „*ad numerum et dignitatem Nobilium transtulimus regni nostri*”; „*in numerum et dignitatem regni nostri Nobilium aggregati, cum priuilegio, praerogatiua, eminencia et honestate aliorum regni nostri Nobilium cum plenitudine gracie regie de cetero gratulentur*” (FCD. V/2.)

⁴⁴ 1268: „*Nos Chak banus...terram Ladislavi et Stephani...et aliorum fratrum suorum nobilium de Bocha...per castrenses de Bocha et sagittarios de Hazugd indebite occupata, ad sacramentum Ladislai, Stephani et Symonis predictorum tribus terram consimilibus nobilibus restituimus eisdem iure perpetuo irrevocabiliter possidendam*” (Smičiklas V. 481.).

⁴⁵ 1272: HO. VIII. 438—440.; 1323-ban Károly Róbert egyebek mellett eladományozza „*terram sagittariorum nostrorum regalium, hominum sine herede decedencium...collacioni nostre pertinere asserentes*” (Himfy lt. 41.-ről másolt újkori kézirat alapján. Regeszta: Anjou-kori oklevéltár. VII. Szerk.: Blazovich László—Géczi Lajos. Bp.—Szeged 1991. 273. 588. sz.). Külön érdekes, hogy ez az adományozás lényegében egyidőben zajlott Károly Róbert és a csíki székelyek fentebb már idézett birtokvitájával.

⁴⁶ 1274: ÁÚO. XII. 111—112.

⁴⁷ 1277: FCD. V/2. 375—376.; 1282: FCD. V/3. 120.; 1283: ÁÚO. IV. 380.